

TRANSILVANIA ÎN JURUL ANULUI 1000¹

FLORIN CURTA

„Distorsiunile mai vechi sau mai noi ale practicii arheologice arată în chip limpede limitele arheologiei ca metaforă narativă. Într-adevăr, nu există și nu pot exista două povești la fel de convingătoare” (*Kohl, Fawcett 1995, 6*). Această tranșantă remarcă se potrivește în egală măsură tuturor țărilor din Europa de răsărit. Puține sunt acele regiuni cărora, însă, să li se potrivească mai bine decât Transilvaniei și teritoriilor înconjurătoare în jurul anului 1000. Ce-i drept, în pofida unor timide eforturi de dată recentă, paradigma ce domină interpretarea izvoarelor arheologice atât în România, cât și în Ungaria, rămâne cea cultural-istorică². În afara unei puternice influențe din partea școlii arheologice germane și a obsesivei sale preocupări pentru elaborarea unor liste de elemente culturale în vederea atribuirilor etnice, arheologii medievaliști ce studiază trecutul acestei regiuni se află sub o dublă oprimare, atât din partea statului, cât și din partea documentului scris. Studiul arheologiei, ca disciplină aflată în serviciul statului, se află de abia la început, iar implicațiile politice ale muncii arheologului sunt încă dificil de întrevăzut, din cauza faptului că nu există încă un model teoretic pentru acest gen de analiză (a se vedea, totuși: *Barford 1993, 257–270; Curta 1994, 225–310; Dolukhanov 1996, 200–213*). În acest articol însă, accentul va cădea pe „tirania” documentului scris.

Arheologia „aflată în serviciul izvorului scris” este o expresie mult folosită în ultima vreme cu referire la arheologia medievală (*Young 1992, 135–147; Lászlósky, Siklódi 1991, 279*). În cazul Transilvaniei, izvoarele cu pricina sunt, pe de o parte, așa-zisa *Vita Maior*, versiunea mai lungă a biografiei Sf. Gerhard, iar pe de alta, *Gesta Hungarorum (Vita Maior Sancti Gerardi 1938, 480–560; Silágyi, Veszprémy 1991)*. Narațiunea istorică este îndeobște completată cu alte diverse fragmente din cronicile medievale maghiare, în special din *Chronicon Pictum*, ori din izvoare bizantine. Dintre toate acestea, numai Anonymus³ și cronicile maghiare

¹ Articolul de față reprezintă versiunea românească a textului publicat în limba engleză (*Curta 2001*).

² Vezi mai ales Trigger 1989, 148–206. Pentru influența demersului cultural-istoric de tradiție germană în arheologia maghiară, a se vedea Lászlósky, Siklódi 1991, 274, 276–279 și 287.

³ Bibliografia referitoare la Anonymus a crescut până în momentul de față la proporții colosale. Pentru o bună îndrumare prin hățișurile istoriografiei celei dintâi cronici medievale maghiare, vezi Thoroczkay 1995, 117–173.

ulterioare acoperă atât Transilvania, cât și regiunile limitrofe. Cel de-al X-lea capitol din *Vita Maior* conține celebrul episod al lui Achtum (Ajtóny pentru istoricii maghiari), care nu se referă decât la teritoriul Banatului. Spre deosebire de narațiunea lui Anonymus referitoare la cucerirea maghiară a Transilvaniei, povestea lui Achtum reprezintă un izvor contemporan⁴. Anonymus pare a fi cunoscut acest izvor, dar nu și alte părți ce au intrat mai târziu în componența versiunii lungi a biografiei Sf. Gerhard (pentru Sf. Gerhard, o lucrare mai recentă: *Mezey 1994*, 213–228). De asemenea, trebuie amintit faptul că episodul lui Achtum nu se regăsește și în versiunea mai scurtă a acestei biografii, despre care se știe că este cu mult mai timpurie. Cu alte cuvinte, este de crezut că acest episod provine dintr-un alt izvor, probabil o legendă legată de numele și familia lui Sunad (Csanád), a fost inserat la o dată ulterioară în textul original al biografiei Sf. Gerhard, un text astăzi dispărut și din care nu se mai păstrează decât un rezumat cunoscut sub numele de *Vita Minor*.

Într-adevăr, urmele acestei intervenții pot fi încă recunoscute în *Vita Maior*, și pare în mod aparent ciudat a sugera că principalul beneficiar al înfrângerii lui Achtum de către regele Ștefan al Ungariei au fost Csanád și urmașii săi, nu Sf. Gerhard. Achtum este reprezentat drept un puternic *rex* păgân, a cărui autoritate politică era de sorginte bizantină (*accepit autem potestatem a Graecis*), consecința firească a botezării sale în rit ortodox. Centrul puterii sale politice se afla la Morisena, un „oraș întărit” (*urbs*) aflat pe malul râului Mureș. Achtum a întemeiat o mănăstire ortodoxă cu hramul Sf. Ioan Botezătorul, ai cărei călugări au fost mai târziu alungați pentru a face loc Sf. Gerhard și noului episcopat întemeiat de către el la Morisena. Achtum s-a împotrivit lui Ștefan I, dar unul dintre oamenii săi credincioși, pe nume Csanád, a trecut de partea regelui și, drept urmare, a fost numit în fruntea unei armate ce l-a învins pe Achtum, care a și pierit în urma acestei confruntări. În urma victoriei sale, Csanád a fost răsplătit cu mari întinderi de pământ în teritoriul stăpânit mai înainte de către Achtum. Cu ajutorul său, episcopul Gerhard și-a început misiunea la Morisena, devenită acum Csanád (Cenadul de astăzi) și a întemeiat o mănăstire cu hramul Sf. Gheorghe într-un loc numit Oroszlános, probabil din cauza leilor sculptați pe poarta de intrare în mănăstire⁵. În orice caz, din *Vita Maior* rezultă că numirea Sf. Gerhard ca episcop a fost consecința directă a înființării episcopatului misionaric de Cenad, în urma înfrângerii lui Achtum. Aidoma membrilor dinastiei ottoniene, regele Ștefan I se folosea de episcopatul nou-înființat în vederea organizării administrative a teritoriului cucerit (*Kosztolnik 1981*, 20, 38; referitor la politica ecleziastică a regelui Ștefan: *Györffy 1994; Bakay 1999; Engel 2001*, 43–44).

⁴ Pentru o sinteză a literaturii mai vechi, vezi *Macartney 1938*, 1–35, studiu retipărit în *Macartney 1999*, 65–99. *Vita Maior* este de fapt o compilație de izvoare de origine diferită, adunate laolaltă la începutul secolului al XIV-lea. Pentru aceasta: *Csóka 1974*, 141–142; *Marosi 1999*, 36. Cu referire la semnificația acestui izvor în contextul general al istoriei Ungariei în secolul al XI-lea, a se vedea *Horváth 1974*, 147–163.

⁵ Pentru Oroszlános: *Takács 1993*, 47–60. Pentru Sf. Gerhard și monahismul din Ungaria secolului al XI-lea: *Leclercq 1973*, 3–22. Pentru monahismul ortodox din Ungaria aceluiași secol și *Avenarius 1993*. În legătură cu episcopatul de Cenad: *Juhász 1930; Cotoșman 1935*.

Cu excepția originii etnice a lui Achtum (bulgară, chazară sau pecenegă), principala problemă controversată aflată în legătură cu acest episod este datarea conflictului dintre Achtum și regele Ungariei, mai exact a confruntării militare dintre Achtum și Csanád. Potrivit informațiilor din *Vita Maior*, această confruntare a avut loc înaintea numirii lui Gerhard ca episcop de Cenad, eveniment despre care se știe că s-a produs în 1030. Pe de altă parte, *Vita Maior* precizează faptul că botezul lui Achtum în rit ortodox a avut loc la Vidin, cucerit de Vasile al II-lea în 1002.⁶ În urma convertirii sale la creștinism, Achtum a ridicat mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul pentru o comunitate de călugări din Bizanț.⁷ Atacul lui Csanád a avut loc, prin urmare, la câțva timp după întemeierea mănăstirii. În consecință, unii istorici datează evenimentele la un an sau doi după numirea lui Gerhard în funcția de episcop de Cenad (*Macartney 1938; Glück 1976a*, 89–116; *Glück 1979*, 243–279; *Glück 1980b*, 82–100; *Pop 1996*, 137–138). Alții au încercat să interpreteze informațiile din *Vita Maior* în lumina evenimentelor politice și militare de la începutul secolului al XI-lea. Din acest punct de vedere și ținând seama de ajutorul militar oferit de către regele Ștefan împăratului Vasile al II-lea împotriva țarului Samuil, Achtum trece drept un aliat al celui din urmă. De aceea, atacul lui Csanád este datat de către unii istorici fie la scurt timp, fie în vremea campaniei lui Vasile al II-lea ce a dus la ocuparea Ohridului (1018)⁸. În sfârșit, alții consideră că atacul ar fi avut loc încă și mai devreme, anume la câțiva ani după ocuparea Vidinului de către trupele bizantine, fie în 1003, fie în 1004 (*Madgearu 1993*, 5–12; *Madgearu 1998*, 205).

Din cele de mai sus rezultă că atât partizanii datării târzii, cât și cei care se pronunță în favoarea unei datări mai timpurii întrevăd episodul lui Achtum ca pe o parte componentă a unui conflict de anvergură inter-regională. Faptul că singura sursă de informare cu privire la acest eveniment datează de la sfârșitul secolului al XIV-lea nu pare a-i fi împiedecat pe nici unii dintre ei de a ridica narațiunea unui

⁶ *Skylitzes*, 346–347. A se vedea și: *Treadgold 1997*, 523 și 952, nota 52; *Stephenson 2000*, 65. Pentru botezul lui Achtum la Vidin, vezi și *Kristó 1981*, 129–135. Alegerea Vidinului drept locul în care a avut loc botezul poate apărea la prima vedere drept ciudată, ținând seama de faptul că episcopatul de Vidin nu avea nici pe de parte importanța celui de Sirmium, centru în care a fost ridicată o nouă biserică episcopală, la scurtă vreme după cucerirea bizantină (*Bálint 1991*, 116–117). Dimpotrivă, Ferenc Makk consideră că Achtum a acționat cu buna știință și de comun acord cu regele Ștefan. Makk vede în botezul lui Achtum recunoașterea din partea lui Ștefan a cuceririlor teritoriale din vremea împăratului Vasile II (*Makk 1994*, 25–33).

⁷ *Graeci* din *Vita Maior* se referă la călugări din Bizanț, nu din vreo altă parte a lumii ortodoxe, ca de exemplu Bulgaria. Pentru predicile sale adresate „păgânilor”, Sf. Gerhard s-a folosit până târziu, în 1044, de un traducător. Cu toate acestea, numirea sa ca episcop de Morisena/Cenad pare a fi fost justificată de faptul că Gerhard cunoștea limba greacă, așa cum o demonstrează lucrarea sa, *Deliberatio supra cantum trium puerorum*, un tratat de teologie privind Cântarea lui Daniel. Pentru elaborarea acestei lucrări, Gerhard s-a folosit de lucrările lui Dionisie Areopagitul, pe care le cunoștea însă în originalul grecesc, nu în traducerea latină a lui Scotus (*Kosztolniz 1981*, 29, 47).

⁸ *Bóna 1994*, 128. Pentru relațiile ungaro-bizantine și alianța împotriva țarului Samuil, vezi *Györffy 1964*, 149–154; *Iljovski 1991*, 75–99. De asemenea: *Moravcsik 1958*, 206–211; *Székely 1967*, 291–311; *Györffy 1971*, 295–313.

izvor hagiografic bazat pe tradiții de familie la proporțiile unei *Realpolitik* din sud-estul Europei. Achtum a devenit astfel un campion al cauzei ortodoxiei împotriva agresiunii catolice, în timp ce regele Ștefan este înfățișat ca profitând, pe de o parte, de retragerea trupelor bizantine din Balcani în urma înfrângerii și morții țarului Samuil, datorate atacului peceneg din 1021 și, pe de alta, de moartea împăratului Constantin al VIII-lea, toate acestea numai în scopul ocupării teritoriului aflat sub controlul lui Achtum (spre exemplu, *Pop* 1996, 137). Istoricii români se grăbesc să adauge că Achtum va fi fost ultimul reprezentant al unei dinastii „autohtone” întemeiate, chipurile, la începutul secolului al X-lea de către Glad, cel menționat în *Gesta Hungarorum* ca împotrivindu-se cuceririi maghiare (*Báko* 1975, 241–248; *Glück* 1976b, 73–87; *Glück* 1980a, 82–100; *Rusu* 1984a; *Pop* 1996, 125; Madgearu 1996, 5–22). Mulți iau de bun faptul că numele lui Achtum apare de trei ori în textul cronicii și de două ori ca desemnând pe descendentul lui Glad, fără a remarca, în același timp, că una dintre sursele de inspirație a lui Anonymus o constituie însuși episodul lui Achtum. Anonymus cunoștea acest episod dintr-o versiune, astăzi pierdută, a biografiei Sf. Gerhard, care trebuie să fi fost cu mult mai veche decât *Vita Maior*. Episodul lui Glad din *Gesta Hungarorum* se inspiră direct din cel al lui Achtum. Până și aluzia la Vidin cu referire la Glad (*de Bundyn castro egressus*) imită, de fapt, schema narativă a episodului lui Achtum, despre care *Vita Maior* ne spune că a fost botezat la Vidin. Nu încapă nici un fel de îndoială că mențiunea Vidinului de către Anonymus se datorează faptului că acesta a copiat din izvorul astăzi pierdut, care reda episodul lui Achtum. Anonymus nu pare a fi știut nimic altceva despre Glad, în afara faptului că era strămoșul lui Achtum. Prin urmare, este de crezut că portretul lui Glad din *Gesta Hungarorum* este, de fapt, copia portretului lui Achtum din biografia Sf. Gerhard⁹.

Cu atât mai adevărată este această constatare atunci când luăm în considerație genealogia creată de Anonymus pentru a-i lega pe Tuhutum, pretinsul cuceritor al Transilvaniei de la începutul secolului al X-lea, de Gyula (*Geula*), socrul regelui Ștefan și de „micul Gyula”, ce va fi stăpânit în Transilvania în vremea domniei acestui rege. Potrivit lui Anonymus, Ștefan l-a atacat pe „micul Gyula”, cucerindu-i întreaga stăpânire și luându-i prizonieri pe toți cei din familia sa. Ceva mai târziu, Ștefan a întemeiat episcopia de Alba Iulia, la insistențele legatului papal¹⁰. Anonymus pare a fi folosit în acest punct al narațiunii sale informații din *Annales Altahenses*, la rândul lor împrumutate din *Annales Hildesheimenses*, singurul izvor contemporan care menționează atacul regelui Ștefan împotriva unui anume rex *Geula* în anul 1002. Aidoma episodului lui Achtum, filiația genealogică dintre Tuhutum și Gyula, redată în capitolele 24–27 din *Gesta Hungarorum*, se bazează – foarte probabil – pe o legendă locală legată de familia Gyula. Este adevărat că

⁹ *Macartney* 1940, 116, 154. Același lucru se poate spune și despre figura lui Menumorut, un personaj modelat narativ tot după Achtum, cel din biografia Sf. Gerhard (vezi *Macartney* 1938, 32).

¹⁰ Pentru episcopul de Alba Iulia, vezi mai recent *Entz* 1994, 101–105. Data la care se consideră îndeobște că acest episcopat a luat ființă este 1009. Prima biserică episcopală cu hramul Sf. Mihail va fi fost ridicată deja la acea vreme în Alba Iulia.

interpretarea în acest sens a episodului lui Gyula este mult mai dificilă, în primul rând pentru că acestei legende i s-au acordat proporții ieșite din comun, fiind în același timp asociată unei confuzii mai vechi între numele unei familii nobiliare și rangul unui dregător militar din uniunea tribală maghiară. În opera împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul, *De administrando imperio*, Gyula este un titlu, nu un nume propriu (*De administrando imperio* 178; a se vedea *Varady* 1989, 36–38). Un *gyula* de la mijlocul secolului al X-lea a venit la curtea împăratului de la Constantinopol, unde a fost botezat și a primit un episcop ortodox, pe nume Hierotheos, ce l-a însoțit pe drumul său de întoarcere în *Tourkia*¹¹. Într-adevăr, informațiile din opera lui Constantin al VII-lea sunt confirmate de o serie de descoperiri sigilografice referitoare la mai mulți episcopi de *Tourkia* (*Oikonomides* 1971, 527–533; *Catalogue* 1991, 169; *Baán* 1999; vezi și *Győrffy* 1976, 169–180).

Ce legătură a existat oare între acest *gyula* de la mijlocul secolului al X-lea și vrăjmașul regelui Ștefan de la 1002? Așa cum se va arăta mai jos, materialul arheologic a fost manipulat cu intenția de a arăta că cei doi *gyula* au fost amândoi conducătorii populației autohtone din Transilvania (*Kosztolnyik* 1981, 15). Mecanismul acestei manipulări este relativ simplu. Gyula din 1002 este în mod limpede menționat în legătură cu Transilvania. Din cauza refuzului său de a accepta convertirea la creștinism, regele Ștefan l-a atacat și luat prizonier. Numele maghiar al orașului Alba Iulia fiind Gyulaféhvár, oraș în care săpăturile arheologice pe latura de sud a catedralei romano-catolice ridicate în secolul al XIII-lea au dat la iveală o rotundă, s-a crezut că această biserică va fi slujit ritului ortodox și că ea va fi fost ridicată de primul *gyula* la mijlocul secolului al X-lea. În lumina unor astfel de concluzii, conducătorul cu pricina apare în istoriografia românească ca reprezentantul unei formațiuni politice locale, chiar dacă el însuși nu va fi fost tocmai „autohton”¹². Istoricii maghiari, la rândul lor, insistă asupra faptului că „micul Gyula” de la începutul secolului al XI-lea trebuie să fi fost unul și același personaj cu un anume *Procui senior*, menționat de Thietmar de Merseburg ca fiind unchiul (*avunculus*) regelui Ștefan I¹³. István Bóna a respins ideea unui *gyula* de la

¹¹ *Skylitzes* 239. Povestirea lui Skylitzes a fost preluată de un tratat polemic din secolul al XII-lea, ce datează misiunea lui Hierotheos înaintea sosirii misiunii de la Roma. Drept urmare, vizita lui *gyula* la Constantinopol trebuie să fi avut loc între 948, anul vizitei lui *harka* Bulcsu la Constantinopol (despre care se știe că a avut loc înaintea celei efectuate de *gyula*), și 972, data sosirii în Ungaria a misiunii de la Roma. Vezi *Bóna* 1994, 121–122.

¹² Spre exemplu la *Heitell* 1994–1995, 417. Aceasta interpretare a fost mai recent respinsă în baza unor serioase argumente arheologice, numismatice și sigilografice de către *Madgearu* 1994, 147–157 și *Madgearu* 1998, 203. Pentru Gyula și Alba Iulia, vezi *Pascu* 1971, 66–74. O altă teorie susține că Transilvania ar fi fost la acea vreme un stat maghiar separat ce și-ar fi păstrat independența până la cucerirea sa de către regele Ștefan (*Boba* 1987, 17–32).

¹³ Thietmar de Merseburg, *Chronicon* VIII 3. Pentru Gyula și Procui: *Kristó* 1993a, 69; *Bóna* 1994, 126; *Győrffy* 1994, 99. Potrivit lui Anonymus, Gyula a fost luat prizonier de către rege și ținut în temniță până la sfârșitul zilelor sale. Dimpotrivă, Procui, potrivit lui Thietmar, a fost alungat de pe pământurile sale, cu toate că regele i-a înapoiat mai târziu soția, iar regele Boleslav I l-a numit la conducerea unei fortificații de la frontiera de sud a Poloniei. E greu de crezut, prin urmare, că avem de a face cu una și aceeași persoană. Vezi *Macartney* 1938, 26.

mijlocul secolului al X-lea drept conducător local în Transilvania. Pe bună dreptate, arheologul maghiar a arătat că Hierotheos s-a îndreptat spre Câmpia Pannonică de la est de Tisa, unde, potrivit lui Bóna, numele orașului Gyula păstrează până astăzi amintirea celui botezat la Constantinopol la jumătatea veacului al X-lea (*Bóna 1994*, 123 cu nota 20). Întrucât *gyula* apare, de asemenea, în numele maghiar al orașului Alba Iulia, Bóna a născocit un al treilea *gyula* care s-ar fi mutat în Transilvania ca urmare a înfrângerii de către împăratul Ioan Tzimiskes a cneazului Sviatoslav de Kiev (971). Aflat acum mult mai aproape de aliatul său bizantin, presupusul *gyula* ar fi ridicat rotonda de la Alba Iulia, pe care atât Bóna, cât și majoritatea arheologilor români o datează la mijlocul sau în cea de-a doua jumătate a secolului al X-lea (*Bóna 1994*, 125). Tot atât de puțină credibilitate au și ipotezele altor istorici maghiari, care identifică căpetenii maghiare din Transilvania pe baza numelui Kean, menționat de mai multe ori în *Gesta Hungarorum* și în alte cronică mai târzii¹⁴.

În ciuda unor serioase probleme de interpretare a acestor izvoare istorice scrise, majoritatea arheologilor s-a grăbit să ofere o confirmare arheologică, de multe ori forțată, conformă însă celei dată de către istorici. Kurt Horedt și Radu Heitel au crezut cu înverșunare că rotonda de la Alba Iulia a fost ctitoria primului *gyula*, cel care s-a convertit la creștinism la Constantinopol și s-a întors în Transilvania însoțit de episcopul Hierotheos (*Horedt 1954*, 487–512; *Horedt 1958a*; *Horedt 1958b*; *Horedt 1986*; *Heitel 1975a*, 343–351). Heitel a atribuit chiar mormântul de la Gâmbaș și câteva descoperiri de spade carolingiene suitei de războinici maghiari aflați în slujba acestui *gyula*¹⁵. Potrivit lui Heitel, cucerirea Transilvaniei de către regele Ștefan se poate „vedea” în biserica cu o singură navă de la vest de catedrala Sf. Mihail din Alba Iulia. În concepția lui Heitel, drumul urmat de armatele regelui spre inima Transilvaniei poate fi trasat pe baza cartării descoperirilor întâmplătoare de spade de tip Petersen S și X, a buterolelor ori garniturilor de spadă, precum și a vârfurilor de lance cu ornament niellat¹⁶. În același mod, István Bóna credea că sabia lungă cu mâner oblic constituie o armă tipic maghiară, admitând în același timp că războinicii maghiari „cuceritori” adoptaseră deja arme „occidentale”, precum spadele vikinge, cu două tăișuri, ori bizantine. Deși îi critica pe arheologii români pentru obsesiva lor căutare de materiale arheologice care să ilustreze *Gesta Hungarorum*, Bóna, în același timp, folosea conceptul de „cultură arheologică maghiară” și identifica cele mai vechi

¹⁴ *Kristó 1993a*, 70 și *Kristó 1993b*, 15–28. Pentru Kean, drept o formă coruptă a cuvântului *qagan* cu referire la țarul Samuil: *Macartney 1938*, 20 și 25; *Hazai 1961*, 76; *Hazai 1996*, 215–219.

¹⁵ *Heitel 1994–1995*, 428. Autorul nu pare a fi avut cunoștință despre existența unor descoperiri mai vechi de la Alba Iulia, pentru care se poate consulta *Novák 1944*. Pentru alte descoperiri întâmplătoare ce nu apar nici ele în scrierile lui Heitel, vezi *Popa 1961*, 221–232. Pentru spade de secolul al X-lea în Transilvania, vezi *Horedt 1968*, 422–426.

¹⁶ Pentru spade: *Nagy 1906*, 129–135; *Horedt 1958*, 139; *Vlassa 1965*, 669–671; *Horedt 1967*, 509–510; *Kiss 1987*, 206–207. Pentru buterole și garnituri de spadă: *Roska 1944*, 102–108. Pentru vârfuri de lance: *Székely 1971*, 143; *Heitel 1992*, 141–144. Pentru ornament niellat în secolul al X-lea, vezi și *Mesterházy 1981*.

ășezări maghiare din Transilvania pe baza descoperirilor de vase cu gât inelar și de căldări de lut¹⁷.

Demersul kossinnist al lui Bóna își are rădăcinile într-o veche tradiție de cercetare caracteristică școlii de arheologie de la Budapesta¹⁸. Atât supralicitarea atribuirii etnice, cât și tendențiozitatea interpretărilor sale n-au trecut neobservate și au fost prompt denunțate (*Harhoiu 1987; Harhoiu 1990*). Dar remarca lui Bóna privitoare la faptul că întreaga cercetare arheologică din Transilvania pare mănătată numai de dorința de a ilustra *Gesta Hungarorum*, pare a fi avut un puternic ecou. Radu Popa, unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai arheologiei medievale din România, a luat asupra sa sarcina demolării definitive a tezelor propagandistice ale istoriografiei românești din anii regimului comunist. Într-un articol publicat mai întâi în românește, apoi în limba germană, Popa i-a acuzat în mod fățiș pe arheologii români de a fi servit intereselor politice ale regimului lui Ceaușescu și de a fi manipulat materialul arheologic pentru a răspunde politicii naționaliste promovate de acesta în Transilvania¹⁹. Una dintre țintele atacurilor lui Popa este grupul de arheologi care a efectuat săpături în fortificația medievală timpurie de la Dăbâca. Începând cu sfârșitul anilor '60, această fortificație a fost în mod frecvent văzută drept „capitala” lui Gelu, ducele român menționat în *Gesta Hungarorum* ca împotrivindu-se cuceririi Transilvaniei de către Tuhutum. Arheologii români au depus toate eforturile necesare în vederea transformării acestei fortificații într-un fel de Troie transilvăneană, cu scopul de a demonstra că Anonymus reprezintă un izvor istoric de nădejde pentru istoria Transilvaniei românești din Evul Mediu. Popa a supus unei critici aspre nu numai această poziție istoricistă, dar și manipularea materialului arheologic menit a ilustra izvorul istoric amintit. În ciuda unor săpături de amploare, din partea cărora se aștepta demonstrarea unei prezențe românești la Dăbâca înainte de cucerirea maghiară, până acum nu a fost publicat decât un raport preliminar care la această dată este vechi de mai bine de 30 ani²⁰.

¹⁷ Bóna 1994, 132, 159–160. Pentru vase cu gât inelar, despre care se crede că sunt de origine răsăriteană (din aria culturii Saltovo), vezi *Iambor 1985-1986*. Pentru căldări de lut: *Diaconu 1964; Fodor 1975; Fodor 1977; Blăjan, Dörner 1978; Lukács 1984; Takács 1986; Takács 1991*. Arheologii români și maghiari au ajuns între timp la concluzia că aceste căldări de lut erau răspândite pe o arie mult mai largă decât bazinul carpatic și Transilvania (*Postică 1985; Spinei 1990, 327-342; Donceva-Petkova 1990; Kuznețov 1990*).

¹⁸ Pentru această școală, vezi *Lászlósky, Siklódi 1991, 279*. Principiul călăuzitor al metodei lui Bóna este faimosul concept de „Siedlungsarchäologie” lansat de Gustaf Kossinna (*Kossinna 1911, 3*). Pentru Kossinna, vezi și *Klejn 1974, Veit 2000*.

¹⁹ *Popa 1991; Popa 1992*. În afara lui Ștefan Pascu, cel ce a condus săpăturile de la Dăbâca și a publicat două volume de istorie a voievodatului Transilvaniei, încă citate în istoriografia contemporană, Popa și-a îndreptat atacul asupra lui Ștefan Olteanu. Pentru o mostră din opera acestuia din urmă, vezi *Olteanu 1984*. Replica lui Olteanu, publicată numai după moartea lui Radu Popa în 1992, reia în mod caracteristic retorica cultural-istorică a școlii române de arheologie din anii '80 (*Olteanu 1993*). Vehemența atacului lui Popa trebuie înțeleasă însă în contextul mai larg al unui considerabil efort de reevaluare ce se desfășoară în momentul de față în istoriografia românească (spre exemplu, *Boia 1997*). Nu cunosc până la această dată nici un fel de exemplu de acest fel din mediistica maghiară.

²⁰ *Pascu et al. 1968*. De asemenea: *Pascu et al. 1965; Pascu et al. 1971; Iambor 1984*. Pentru Gelu și Dăbâca: *Rusu 1971, 1131; Rusu 1973; Rusu 1978; Rusu 1984*.

Cu toate acestea, critica lui Popa nu îmbrățișează criteriile lui Bóna. Bóna susținea că nu există nici un fel de materiale databile în secolul al IX-lea la Dăbâca și că până și cele databile în secolul al X-lea sunt foarte puține. În același timp, el îi acuza pe arheologii români de a fi ascuns acele materiale ce ar fi contravenit interpretării fortificației de la Dăbâca drept capitala lui Gelu. De fapt, materialele publicate până acum, fie chiar și atât de deplorabil, conțin și piese databile în secolul al IX-lea. Nici nu este prea limpede ce anume ar fi putut servi naționalismului românesc în sensul arătat de către Bóna. Raportul preliminar publicat în 1968, departe de a fi o inteligentă deformare sau chiar obliterare a materialului arheologic de la Dăbâca, lasă mai degrabă impresia unei totale confuzii ce i-a cuprins pe autorii săpăturilor din cauza complexității sitului și a imposibilității de a interpreta cele descoperite, pur și simplu drept o ilustrare a textului lui Anonymus. În orice caz, aceasta va fi concluzia oricui va încerca să deslușească evoluția așezării de la Dăbâca pe baza raportului.

Fortificația de acolo are patru incinte, fiecare dintre ele prevăzută cu valuri de pământ și, cel puțin în cazul celei de a doua incinte, cu o palisadă ridicată pe vârful valului primei fortificații. Prima incintă pare a fi fost refăcută la o dată necunoscută. Două vetre descoperite sub val erau asociate cu o pereche de pandantivi de argint în formă de clopoșel și cu ornament filigranat, considerate a fi piese de podoabă moraviene databile în secolul al IX-lea²¹. Palisada ridicată deasupra primului val, ca parte a celei de a doua incinte, este singura fortificație care poate fi datată în mod clar, pe baza unui denar emis pentru regele Petru al Ungariei (1038–1041 și 1044–1046). Autorii săpăturii țineau să sublinieze, cu toate acestea, că la vremea la care cea de-a treia incintă a fost ridicată la 170 m distanță de prima, palisada și incinta a II-a fuseseră deja părăsite. Confuzia este cu atât mai mare cu cât aceiași autori datează incinta a III-a fie în secolul al IX-lea, fie în secolul al X-lea, deși interpretarea pe care o dau situației de săpătură sugerează o datare posterioară celei propuse pentru incinta a II-a²². Mai mult chiar, autorii precizează că un alt val de pământ ce ar include atât valul primei, cât și valul celei de a doua incinte, a fost datat pe baza unei monede emise pentru regele Coloman al Ungariei (1095–1116). În lipsa unei monografii a acestei așezări fortificate și, mai ales, a unei analize dendrocronologice a fragmentelor de lemn din palisadă²³, este aproape imposibil de făcut ordine în succesiunea fazelor de locuire de la Dăbâca sau de stabilit relația funcțională dintre diferitele valuri de pământ, având în vedere că unele dintre ele vor fi fost folosite în același timp, drept fortificație cu dublă incintă.

²¹ Pascu et al. 1971, 158–159, pl. II (pentru pandantivi) și fig. 4-1, 5, 7, 10 și 11 (pentru alte piese de metal). Pentru ornament filigranat în secolul al X-lea, vezi Szeman 1988.

²² Pascu et al. 1971, 159–160, 169. Același complex ceramic atribuit unui bordei descoperit sub valul celei de a treia incinte este menționat ca fiind descoperit într-un alt punct aflat la distanță de val, spre sud-est.

²³ În Polonia, metoda a dat rezultate cu totul remarcabile (Dąbrowski, Ciuk 1972; Wązny, Eckstein 1987; Krapiec 1992; Dulicz 1997; Kukliński 1995; Krapiec, Poleski 1997). Vezi de asemenea Hemming, Heussner 1992.

O situație similară din punctul de vedere al interpretării stratigrafiei apare și la Cluj-Mănăștur, o fortificație ridicată probabil la începutul secolului al XI-lea, după cum pare a indica moneda emisă pentru regele Ștefan I, precum și o seamă de alte piese de metal descoperite în această așezare (*Henning, Heussner 1992*, 131–133; *Bóna 1994*, 163; de asemenea *Iambor, Matei, Halasu 1981*). Pentru fortificațiile de pământ de la Călnic, Moigrad, Șirioara, Albești și Biharea nu există încă nici un fel de dovezi concludente cu privire la prima fază de locuire medievală²⁴. Săpăturile efectuate începând cu 1975 în fortificația de la Vladimirescu, lângă Arad, au arătat cu destulă claritate că valul de pământ a fost refăcut și lărgit la o dată anterioară unui bordei săpat în val și din care provin fragmente de căldări de lut. La acea dată, valul fusese deja părăsit, iar pe suprafața fortificației pare a se fi instalat o necropolă cu morminte databile în secolul al XI-lea (*Zdroba, Barbu 1976; Barbu 1980*; pentru alte descoperiri, și *Dörner 1970; Barbu, Zdroba 1977; Barbu, Zdroba 1979; Pădureanu 1979; Pădureanu 1985*, 27; *Barbu, Ivanof 1980; Bejan 1995*). Situația de la Bulci și de la Pescari este departe de a fi clară, în pofida eforturilor depuse de arheologii români de a demonstra că această din urmă fortificație este „capitala” lui Glad (*Matei, Uzum 1973*, 141; *Uzum 1980*, 132; pentru Bulci: *Ferenczi, Barbu 1978*, 70–73 și fig. 3; *Uzum, Lazarovici 1974; Uzum 1979*). Până în momentul de față, pe de altă parte, nu există nici o așezare deschisă descoperită în Transilvania care să fi dat la iveală materiale databile cu siguranță la sfârșitul secolului al X-lea ori la începutul secolului al XI-lea. Adesea, indicatoarele cronologice folosite de arheologii români sunt fragmentele de căldări de lut care nu sunt însă databile decât foarte larg, în secolele X–XII²⁵. Merită amintit faptul că, cu excepția Dăbâcăi, nu există în Transilvania nici un complex ceramic cu ceramică smălțuită bizantină asemănătoare celei cunoscute la sud de Dunăre²⁶. Fragmentele de ceramică smălțuită de la Dăbâca au fost găsite împreună cu un fragment de cruce de bronz, ce este în sine un unicat, pentru că astfel de piese nu apar în complexe de secolele X–XI din Transilvania.²⁷ Tot atât de rare sunt și monedele de la sfârșitul secolului al X-lea și începutul celui următor. O monedă de bronz emisă

²⁴ *Popescu 1965*, 604; *Rusu 1974; Rusu, Dănilă 1972; Baltag 1979*, 101. Bibliografia Bihariei este destul de bogată, dar nu îndeajuns de edificatoare în privința cronologiei așezării fortificate. Spre exemplu: *Rusu 1960; Dumitrașcu, Borcea 1974; Dumitrașcu 1980*, 1981; *Dumitrașcu 1986*.

²⁵ *Ciugud: Horedt 1951*, 196, 221, pl. III/3–9. Sf. Gheorghe-Bedeháza: *Horedt 1951*, 203–204, 224, pl. VI/5–7, 10 și 228, pl. X-4, 5. Ungra: *Popa, Ștefănescu 1980*, 496–498, 497, fig. 1 și 498, fig. 2. Sânmiclăuș: *Anghel, Blăjan 1977*, 286, 297, 299, 303 și 304, fig. 11/2. Felnac: *Zdroba, Barbu 1976*, 47–50 și pl. III/2. Șeitin: *Blăjan, Bozian, Șiclovan 1976*. Zăbrani: *Boroneanș 1976*. Alba Iulia: *Haimovici, Blăjan 1992*, 209–210 și 210, fig. 2. Vezi și *Blăjan, Dörner 1978*, 123–128; *Dumitrașcu 1978*.

²⁶ *Pascu et al. 1971*, 168–169 și fig. 6. Ceramica smălțuită apare însă în Banat (*Uzum 1974*, 40; *Blăjan, Dörner 1978*, 131; *Bajalović-Hadži-Pešić 1997*).

²⁷ *Pascu et al. 1971*, fig. 5/1. Numai o singură cruce de bronz este cunoscută ca fiind descoperită în Transilvania, anume o descoperire întâmplătoare de la Saschiz (*Zrinyi 1976*, 144). Astfel de cruci, însă, sunt frecvent întâlnite în complexe contemporane din Câmpia Tisei și din Banat (*Lovag 1971; Bejan, Rogozea 1982*, 213–216 și planșele I–III; *Marjanović-Vujović 1987*, 28; a se vedea și *Lovag 1985; Mesterházy 1994*).

pentru împăratul Ioan Tzimiskes (969–976), o monedă de aur (*nomisma histamenon*) emisă pentru Vasile II și databilă între 990 și 1025, o monedă de bronz emisă pentru Ioan Tzimiskes, dar surfrapată în vremea lui Mihail al IV-lea (1034–1041) și, în sfârșit, denarii deja amintiți ca fiind emiși în vremea regilor maghiari Ștefan și Petru – acestea sunt singurele monede ce pot fi datate mai devreme de cea de a doua jumătate a secolului al XI-lea, poate chiar din ultimele decenii ale acestui secol²⁸.

Lipsa unor repere cronologice sigure este de regretat mai ales în cazul așezării ori a așezărilor descoperite în diferite puncte de pe teritoriul orașului Alba Iulia, ce s-ar putea afla în legătură cu necropola descoperită acolo în ultimii ani (pentru săpăturile de la Alba Iulia: *Protase 1956; Anghel 1969; Heitel 1975b; Blăjan, Popa 1983; Heitel 1985; Heitel, Ovidiu 1986; Haimovici 1992*). În absența oricărei publicații detaliate, curpinzând un catalog al inventarelor funerare și ilustrația aferentă, această remarcabilă necropolă nu este cunoscută până în prezent decât din câteva scurte referințe. Se știe astfel că cca. 900 de morminte au fost atribuite celei de a treia faze a necropolei (Alba Iulia III). Multe dintre acestea sunt morminte în construcții de piatră imitând cistele și adesea refolosind elemente de arhitectură romană din ruinele învecinate. În afara unui vas așa-zis de tip Cierna, asemănător celui descoperit în mormântul de la Przemyśl, a unor cercei de buclă cu capăt în formă de S, și a unor medalioane ajurate asemănătoare celor din necropola de la Galoșpetreu, nu se cunosc nici un fel de alte piese de inventar din acest

²⁸ Mediaș: Chirilă et al. 1967, 459. Alba Iulia: *Pavel 1977, 666. Moigrad: Preda 1972, 404*. Pentru denarii maghiari, vezi *Bóna 1994, 163 și Pascu et al. 1971, 164*. Două monede de la Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913–959) și Roman al III-lea Argyros (1028–1034) provin din Banat, adică Timișoara și Caransebeș (*Mitrea 1967, 202; Preda 1972, 397*). Câteva monede de aur de la împărații Vasile I, Roman I, Nikephoros II Phokas și Vasile II, provin probabil dintr-un tezaur risipit, descoperit la Orșova (*Preda 1972, 405*). *Bóna 1994, 132–133* pune accent pe semnificația cronologică a unor monede de argint cusute, chipurile, pe veșmintele unor războinici maghiari îngropați în secolul al X-lea în necropola de la Șiclău, lângă Arad. De fapt, dintre cele 12 morminte săpate la Șiclău în 1958, doar două (mormintele 7 și 9) conțin plăcuțe subțiri de argint, pe care Bóna le-a interpretat drept monede. Nici unul dintre aceste morminte, însă, nu conține oseminte de bărbat și nici arme. Pe lângă aceasta, „monedele” cu pricina au fost găsite în mâna dreaptă a scheletului din mormântul 9 și, respectiv, pe toracele scheletului din mormântul 7. Se înțelege de la sine că nu este nici măcar o certitudine faptul că aceste plăcuțe de argint reprezintă monede, cu atât mai puțin că ele pot fi folosite pentru a data complexe funerare în care au fost găsite (*Rusu, Dörner 1962*). Pentru monede din secolele XI–XII descoperite la Cluj-Mănăstur, vezi *Iambor, Matei 1983, 135–136*. Ultimele monede din tezaurul de la Sântandrei, din care fac parte și nomismata emise pentru împăratul Constantin al IX-lea (1042–1055), sunt denari emiși pentru regele Ladislau I al Ungariei (*Preda 1972, 408*). Alte două tezaure contemporane, Turda și Frata, conțin monede de la Ladislau I (*Anghel, Hopârtan 1970; Chirilă, Feneșan 1974*). O monedă de argint de la Roman al IV-lea (1068–1071) și una de bronz de la Constantin al X-lea (1059–1067) au fost descoperite întâmplător la Vădaș și, respectiv, Mediaș (*Preda 1972, 411, 459*). În sfârșit, un denar de la regele Ladislau I provine de la Bodrogu Nou (*Blăjan, Dörner 1978, 124*). Pentru monede bizantine în Ungaria: *Gedai 1968; Gedai 1991*. Pentru primele emisiuni monetare maghiare: *Turnwald 1967; Hlinka 1968; Gedai 1974; Jonsson 1988; Suchodolski 1990*. Pentru emisiuni monetare maghiare de la sfârșitul secolului al XI-lea: *Hunka 1996*.

cimitir, datat pe baza unor criterii ce rămân necunoscute în cursul celei de a doua treimi a secolului al X-lea și la începutul secolului al XI-lea (Heitel 1994–1995, 417, 423; pentru Przemysł, vezi Koperski, Parczewski 1978; pentru necropola de la Găloșpetreu, vezi Chidioșan 1965). Prezența cerceilor de buclă cu capăt în formă de S sugerează însă legături cu complexe funerare din aria răsăriteană a culturii Kötthlach, precum mormintele descoperite la începutul secolului trecut la Deta, lângă Timișoara, sau micul cimitir dezvelit în 1969 la Sălacea²⁹. Aceste complexe funerare au fost datate în secolul al X-lea, probabil în cea de-a doua jumătate a acestuia. Această datare ridică problema atribuirii unor cimitire de mari dimensiuni, precum cel de la Alba Iulia, primei faze a culturii Bjelo Brdo. Într-adevăr, studii recente au arătat că în Croația, bunăoară, cele mai timpurii complexe funerare atribuite acestei culturi pot fi datate la mijlocul secolului al X-lea, așa cum demonstrează moneda emisă pentru împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul descoperită în mormântul 344 din necropola de la Vukovar-Lijevo Bara³⁰. Absența unor informații bine publicate, care să permită comparații și analize toposeriationale ne împiedică să tragem orice fel de concluzii, fie în privința cimitirului de la Alba Iulia, fie în aceea a mormintelor descoperite la Gâmbaș, Lopadea Nouă, Deva, Căpeni, Noșlac, Ereteghin, Iștihaza și Oradea (Horedt 1986; Horedt 1958b, 101; Horedt 1956; Andrițoiu, Albu 1969; Székely 1971, 143–144; Popescu 1965, 595; Zrinyi 1976, 139; Dumitrașcu 1983, 57; pentru topo-înseriere, vezi Djindjian 1985).

Este astfel limpede că nici un fel de concluzii cu caracter general nu pot fi trase pe baza unor scurte rapoarte de săpătură ori a unor succinte descrieri ale unor cimitire cu sute de morminte, ce-și așteaptă încă publicarea. Pe de altă parte, există deja destule indicii cu privire la locuirea unora dintre siturile amintite cu mult înainte de anul 1000. Dacă această ipoteză se poate, cel puțin, formula în cazul așezării de la Dăbâca, rămâne de demonstrat asocierea acestei faze cu primele lucrări de fortificație. Situația este cu atât mai regretabilă cu cât fără monografiile ale unor situri cheie precum Dăbâca sau Alba Iulia nu este posibilă formularea unor ipoteze de lucru la nivel intermediar. De exemplu, este greu de imaginat în acest moment o cercetare de amploare asupra nucleelor de habitat (*settlement patterns*), care constituie principala strategie de interpretare a materialului arheologic ca reflectare a unor instituții de interacțiune sau control social³¹. Chiar dacă ipoteza

²⁹ Deta: Mărghitan 1985, 40–41 și 41, fig. 2. Sălacea: Chidioșan 1969. Perechea de cercei cu capăt în formă de S provine din mormântul 17, iar cerceul cu pandantiv cu decor smălțuit din mormântul 4. Pentru cultura Kötthlach și problemele legate de interpretarea complexelor funerare de acest fel: Dolenz 1960; Korošec 1979; Korošec 1990. István Bóna 1994, 134 a interpretat acest material drept provenind din prada luată în timpul raidurilor maghiare sau din bunurile cumpărate de războinicii maghiari. Dimpotrivă, Radu Heitel (1994–1995, 428) considera că aceste materiale demonstrează contactele stabilite de populația românească și slavă din Transilvania de dinainte de cucerirea maghiară cu regiunile alpine din Slovenia și Austria.

³⁰ Pentru cultura Bjelo Brdo (botezată astfel de către Lubor Niederle): Szőke 1959; Kiss 1973; Tomićić 1992; Tomićić 1993.

³¹ Willey 1953; Willey 1989; Trigger 1970; Hodder, Orton 1976. Vezi de asemenea Stjernquist 1985; Meduna, Cerna 1991; Gojda 1990. Pentru analiza nucleelor de habitat din Europa răsăriteană, vezi și Kobylinski 1987; Neustupný 1994.

existenței unei oarecare forme de autoritate politică în Transilvania din jurul anului 1000 va trece de severa examinare a izvoarelor scrise, din punct de vedere arheologic este imposibilă în momentul de față orice fel de discuție cu privire la centre de interacțiune socială și politică în această regiune. Chiar dacă admitem că fortificația de la Dăbâca exista înaintea cuceririi maghiare, rămân de explicat rolul acesteia în rețeaua de așezări din zonă, motivul pentru care a fost ridicată și funcția pe care a îndeplinit-o. A atribui lui Gelu fortificația de la Dăbâca, nu înseamnă la urma urmelor nimic. Din același punct de vedere, controversata problemă a datei de construcție a rotondei de la Alba Iulia este, de fapt, o fundătură arheologică. Existența acestei construcții ridică multe alte probleme în afara cronologiei. S-a afirmat, bunăoară, că rotonda de la Alba Iulia ar fi de comparat cu bisericile de plan circular din centrele fortificate moraviene de la Mikulčice și Staré Mesto (bibliografia referitoare la bisericile moraviene este foarte bogată, însă pentru o rapidă orientare în subiect, vezi *Richter 1965*). Dacă această comparație are vreo valoare istorică, atunci existența rotondei de la Alba Iulia implică o interpretare de ansamblu a schimbărilor sociale și politice din Transilvania în decursul secolelor IX–X la un nivel conceptual pentru care nici un arheolog din această regiune nu pare a fi pregătit.

În lumina unei astfel de interpretări, este prea puțin important dacă, de exemplu, *gyula* s-a mutat în Transilvania la sfârșitul secolului al X-lea, așa cum susține István Bóna, ori se găsea deja acolo la mijlocul aceluși secol. Tot astfel, controversata problemă a datei expediției regelui Ștefan al Ungariei împotriva lui Achtum nu are nici un fel de relevanță arheologică. Adevărata problemă este profilul economic și social al formațiunii politice condusă de Achtum, ce ar justifica intervenția regelui ungar. În lipsa unui model interpretativ al acestui profil, arheologia Transilvaniei în jurul anului 1000 este încă departe de a deveni o metaforă narativă. Într-adevăr, în absența unor repere cronologice bine stabilite, nici una din poveștile țesute de istoricii și arheologii ce s-au ocupat de istoria acestei regiuni în cursul secolelor X–XI nu este mai convingătoare decât alta.

BIBLIOGRAFIE

IZVOARE

- *De administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Washington, 1962.
- *Gesta Hungarorum*, ed. G. Silágyi și L. Veszprémy, Sigmaringen, 1991.
- Scylitzes, *Historia*, ed. J. Thurn, Berlin 1973.
- Thietmar de Merseburg, *Chronicon*, ed. R. Holtzmann, München, 1935.
- *Vita Maior Sancti Gerardi*, in *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. E. Szentpétery, Budapest, 1938, 480–560.

AUTORI MODERNI

Andrițoiu, Albu 1969

– I. Andrițoiu, I. Albu, *Deva și împrejurimile în secolele IV–XIV*, în *Sargetia*, 6, 57–71.

- Anghel 1969 – Gh. Anghel, *Noi descoperiri arheologice în legătură cu așezarea feudală timpurie de la Alba Iulia*, în *Apulum*, 7, 469–82.
- Anghel, Blăjan 1977 – Gh. Anghel, M. Blăjan, *Săpăturile arheologice de la Sinmiclăuș (com. Șona, jud. Alba)*, în *Apulum*, 15, 285–307.
- Anghel, Hopârtean 1970 – Gh. Anghel, A. Hopârtean, *Cîteva date despre un tezaur de monede din secolul XI descoperit la Turda*, în *Apulum*, 8, 51–53.
- Avenarius 1993 – A. Avenarius, *Byzanz und die Anfänge des ungarischen Mönchtums, in Byzantinoslavica*, 54, 114–20.
- Baán 1999 – I. Baán, *The metropolitanate of Tourkia. The organization of the Byzantine church in Hungary in the Middle Ages*, în *Byzanz und Ostmitteleuropa, 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX Internationalen Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen, 1996, Hrsg. G. Prinzing, M. Salamon, Wiesbaden-Harrassowitz, 45–53.
- Bajalović-Hadži-Pesić 1997 – M. Bajalović-Hadži-Pesić, *Nalazi vizantijske keramike XI–XIII veka na području Srbije*, în *Zbornik radova Vizantološkog Instituta*, 36, 139–154.
- Bakay 1999 – K. Bakay, *Hungary*, în *The New Cambridge Medieval History*, ed. T. Reuter, vol. 3, Cambridge, 536–552.
- Báko 1975 – G. Báko, *The relations of the principality of Banat with the Hungarians and the Petchenegs in the 10th century*, în *Relations Between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, ed. M. Constantinescu, Șt. Pascu, Diaconu, București, 241–248.
- Bálint 1991 – Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest.
- Baltag 1979 – Gh. Baltag, *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighișoara*, în *Marisia*, 9, 75–106.
- Barbu 1980 – M. Barbu, *Săpăturile arheologice de la Arad-Vladimirescu. Campania 1979*, în *Ziridava*, 12, 151–63.
- Barbu, Ivanof 1980 – M. Barbu, E. Ivanof, *Cercetările arheologice în zona Aradului privind perioada secolelor VII–XI*, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 68–81.
- Barbu, Zdroba 1977 – M. Barbu, M. Zdroba, *Noi cercetări privind cetatea de pămînt de la Vladimirescu*, în *Ziridava*, 8, 17–28.
- Barbu, Zdroba 1979 – M. Barbu, M. Zdroba, *Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu. Campania 1976*, în *Ziridava*, 11, 181–93.
- Barford 1993 – Barford, *Paradigms lost: Polish archaeology and post-War politics*, în *Archaeologia Polona*, 31, 7–70.
- Bejan 1995 – A. Bejan, *Banatul în secolele IV–XII. Continuitate daco-romană, etnogeneză românească și începuturile feudalismului în sud-vestul Daciei Traiane*, Timișoara.
- Bejan, Rogozea 1982 – A. Bejan, Rogozea, *Descoperiri arheologice mai vechi și mai recente prefeudale și feudale timpurii din Banat*, în *StComCaransebeș*, 4, 213–225.
- Blăjan, Bozian, Șiclovan 1976 – M. Blăjan, Șt. Bozian, C. Șiclovan, *Descoperiri arheologice la Șeitîn (jud. Arad)*, în *Apulum*, 14, 423–432.
- Blăjan, Dörner 1978 – M. Blăjan, Eg. Dörner, *Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI–XIII), descoperite pe teritoriul județului Arad*, în *Ziridava*, 10, 123–138.

- Blăjan, Popa 1983 – M. Blăjan, Al. Popa, *Cercetări arheologice de la Alba Iulia „Stația de salvare”*, în *Materiale*, 15, 375–380.
- Boba 1987 – I. Boba I., *Transylvania and Hungary. From the times of Almos and Arpad to the times of King Stephen*, în *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*, 1, 17–32.
- Boia 1997 – L. Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*. București.
- Bóna 1994 – I. Bóna, *Transylvania in the medieval Hungarian kingdom. The Hungarian-Slav period (895–1172)*, în *History of Transylvania*, ed. B. Köpeczi, Budapest, 109–177.
- Boroneanț 1976 – V. Boroneanț, *Sondaajul arheologic privind feudalismul timpuriu de la Zăbrani-„Sătuț”*, în *Ziridava*, 6, 57–69.
- Catalogue 1991 – *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, ed. J. Nesbitt, N. Oikonomides, vol. 2, Washington.
- Chidioșan 1965 – N. Chidioșan, *Morminte din perioada feudalismului timpuriu de la Galoșpetreu (raion Marghita)*, în *StComSibiu*, 12, 237–243.
- Chidioșan 1969 – N. Chidioșan, *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea*, în *SCIV*, 20, 611–15.
- Chirilă, Feneșan 1974 – E. Chirilă, V. Feneșan, *Der Münzhort von Frata, 11 Jh*, în *Studii și Comunicări (Focșani)*, 18, 43–49.
- Chirilă et al. 1967 – E. Chirilă, V. Lucăcel, V. Pepelea, G. Togan, *Descoperiri monetare antice și bizantine în Transilvania*, în *ActaMN*, 4, 457–459.
- Cotoșman 1935 – G. Cotoșman, *Comuna și bisericile din Giridava-Morisena-Cenad, Timișoara*.
- Csóka 1974 – L. Csóka, *Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete*, în *Középkori kútfőink kritikus kérdései*, ed. J. Horváth, Gy. Székely, Budapest, 141–142.
- Curta 1994 – Fl. Curta, *The changing image of the Early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey*, în *Südost-Forschungen*, 53, 225–310.
- Curta 2001 – Fl. Curta, *Transylvania around A.D. 1000*, în *Europe Around the Year 1000*, ed. Urbanczyk, Warszawa, 141–165.
- Dabrowski, Ciuk 1972 – M.J. Dabrowski, K. Ciuk, *Materiały do dendrochronologicznej stratygrafii osady na Ostrówku w Opolu*, în *Archeologia Polski*, 17, 445–462.
- Diaconu 1964 – Diaconu, *K voprosu o gliinianykh kotlakh na territorii RNR*, în *Dacia*, 8, 249–264.
- Djindjian 1985 – F. Djindjian, *Seriation and toposeriation by correspondence analysis*, în *PACT. Revue du Groupe européen d'études pour les techniques physiques, chimiques et mathématiques appliquées à l'archéologie*, 11, 119–135.
- Dörner 1970 – Eg. Dörner, *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*, în *Materiale*, 9, 447–458.
- Dolenz 1960 – H. Dolenz, *Funde aus Kärnten des 7.-11. Jhs*, în *Carinthia*, 150, 733–749.
- Dolukhanov 1996 – M. Dolukhanov, *Archaeology and nationalism in totalitarian and post-totalitarian Russia*, în *Nationalism and Archaeology. Scottish Archaeological Forum*, ed. J. A. Atkinson, I. Banks, J. O'Sullivan, Glasgow, 200–213.

- Doncheva-Petkova 1990* – Lj. Doncheva-Petkova, *Mittelalterliche Tonkessel aus Bulgarien, in Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*, Hrsg. Cs. Bálint, Budapest, 101–111.
- Dulinicz 1997* – M. Dulinicz, *The first dendrochronological dating of the strongholds of northern Mazovia*, în *Origins of Central Europe*, ed. Urbanczyk, Warszawa, 137–141.
- Dumitrașcu 1978* – S. Dumitrașcu, *Ceramica românească descoperită în Crișana (sec. VIII–XI)*, în *Crisia*, 8, 51–111.
- Dumitrașcu 1980* – S. Dumitrașcu, *Săpăturile arheologice de la Biharea*, în *Materiale*, 14, 137–145.
- Dumitrașcu 1981* – S. Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice din anul 1979 de la Biharea din sec. VI–X*, în *Sargetia*, 15, 71–81.
- Dumitrașcu 1983* – S. Dumitrașcu, *Podoabe și piese de îmbrăcăminte din mileniul I e.n.*, în *Crisia*, 13, 33–142.
- Dumitrașcu 1986* – S. Dumitrașcu, *Săpăturile arheologice de la Biharea*, în *Materiale*, 16, 194–201.
- Dumitrașcu, Borcea 1974* – S. Dumitrașcu, L. Borcea, *Sondajul arheologic din iulie 1973 în cetatea de la Biharea*, în *Crisia*, 4, 57–64.
- Engel 2001* – Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London/New York.
- Entz 1994* – G. Entz, *A Szent István alapításu erdélyi püspökség elso székesegyháza*, în *Doctor et apostol Szent István = tanulmányok: Studia theologica Budapestaensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem*, ed. J. Török, Budapest, 101–105.
- Ferenczi, Barbu 1978* – I. Ferenczi, M. Barbu, *Cercetările arheologice de la Bulci și împrejurimi*, în *Ziridava*, 10, 67–79.
- Fodor 1975* – I. Fodor, *Cserépuszteleink származása*, în *ArchÉrt* 102, 250–265.
- Fodor 1977* – I. Fodor, *Der Ursprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel*, în *ActaArchHung*, 29, 323–349.
- Gedai 1968* – I. Gedai, *Adalék a XI–XII. századi bizánci pénzek forgalmához*, în *FolArch*, 19, 145–150.
- Gedai 1974* – I. Gedai, *Das ungarische Münzwesen vom 10. bis in 13. Jahrhundert und seine Beziehungen zu den westlichen Nachbarländern*, în *Numismatische Zeitschrift*, 89, 41–49.
- Gedai 1991* – I. Gedai, *The influence of the Byzantine gold coins in the Carpathian basin in the early Middle Ages*, în *Ermanno A. Arslan studia dicata*, ed. R. Martini, N. Vismara, vol. 3, Milano, 645–656.
- Glück 1976a* – E. Glück, *Contribuții cu privire la istoria părților arădene în epoca ducatului lui Ahtum*, în *Ziridava*, 6, 89–116.
- Glück 1976b* – E. Glück, *Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (sec. VIII–X)*, în *Ziridava*, 6, 73–87.
- Glück 1979* – E. Glück, *Considerații privind izvoarele istorice scrise referitoare la Ducatul lui Ahtum (prima jumătate a secolului al XI-lea)*, în *Ziridava*, 11, 243–78.
- Glück 1980a* – E. Glück, *Contribuții privind istoria părților arădene în secolele IX–X*, în *Studii privind istoria Aradului*, ed. E. Glück, București, 82–100.
- Glück 1980b* – E. Glück, *Cu privire la istoricul părților arădene în epoca voievodatului lui Ahtum*, în *Studii privind istoria Aradului*, ed. E. Glück, București, 101–150.

- Gojda 1990 – M. Gojda, *The lower Vltava basin: an attempt at a regional approach to the settlement history of the early Middle Ages*, in *From the Baltic to the Black Sea. Studies in Medieval Archaeology*, ed. D. Austin, L. Alcock, London, 219–235.
- Györffy 1964 – Gy. Györffy, *Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II*, in *Actes du XII-e Congrès international d'études byzantines (Ochride, 10–16 septembre 1961)*, vol. 2, Belgrad, 149–154.
- Györffy 1971 – Gy. Györffy, *Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des „ductus Sclavoniae“*, in *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay, vice-président de l'Académie internationale d'héraldique à l'occasion de son cinquantième anniversaire par ses amis, ses collègues et les membres de l'Académie*, ed. L. d'Adhémar de Panat, X. de Ghellinck Vaernewyck, Brière, Braga, 295–313.
- Györffy 1976 – Gy. Györffy, *Rôle de Byzance dans la conversion des Hongrois*, in *Cultus et cognitio. Studia z dziejow sredniowiecznej kultury*, ed. Al. Gieysztor, St. Krzysztof Kuczynski, Warszawa, 169–180.
- Györffy 1994 – Gy. Györffy, *King Saint Stephen of Hungary*, Boulder/CO-Highland Lakes.
- Haimovici, Blăjan 1992 – S. Haimovici, M. Blăjan, *Studiul faunei din locuințele feudale timpurii (secolele X–XIII) descoperite la Alba Iulia (1982, 1985, 1986)*, in *EphemNap*, 2, 207–30.
- Harhoiu 1987 – R. Harhoiu, *Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in Siebenbürgen in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvaniens*, in *Dacia*, 31, 119–129.
- Harhoiu 1990 – R. Harhoiu, *Irrige Deutungen. Letzte Bemerkungen zur Abhandlung von István Bóna*, in *Dacia*, 34, 291–297.
- Hazai 1961 – Gy. Hazai, *Notes sur le «Tarih-i Ungurus» de Terdzüman Mahmud*, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 13, 71–84.
- Hazai 1996 – Gy. Hazai, *A Tarih-i Ungurus és forrásértéke a magyar honfoglalás korára*, in *A Honfoglaláskor írott forrásai*, ed. L. Kovács, L. Veszprémy, 215–219, Budapest.
- Heitel 1975a – R. Heitel, *Contribuții la problema genezei raporturilor feudale în Transilvania în lumina cercetărilor arheologice de la Alba Iulia*, in *Muzeul Național*, 2, 343–351.
- Heitel 1975b – R. Heitel, *Noi descoperiri privind continuitatea așezării de la Alba Iulia*, in *Științele sociale și politice = sinteză informativă*, 2, 18–19.
- Heitel 1985 – R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății Alba Iulia (1968–1977)*, in *SCIVA*, 36, 215–231.
- Heitel 1992 – R. Heitel, *Eine nordische Lanzenspitze in der Sammlung des Archäologischen Instituts-Bukarest*, in *FVL*, 35, 141–144.
- Heitel 1994–1995 – R.R. Heitel, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, in *Dacia*, 38–39, 389–439.
- Heitel, Ovidiu 1986 – R.R. Heitel, D.D. Ovidiu, *Cercetări arheologice efectuate la Alba Iulia, punctul „Monetăria” și Sebeș-Alba*, in *Materiale*, 16, 187–189.
- Henning, Heussner 1992 – J. Henning, K.-U. Heussner, *Zur Burgengeschichte im 10. Jahrhundert. Neue archäologische und dendrochronologische Daten zu Anlagen vom Typ Tornow*, in *Ausgrabungen und Funde*, 36, 314–424.

- Hlinka 1968 – J. Hlinka, *Breslavva civitas = Bratislava (Prispevok k zaciatkom uhorskeho mincovnictva)*, în *Numismaticallyy sbornik*, 10, 65–77.
- Hodder, Orton 1976 – I. Hodder, C. Orton, *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge.
- Horedt 1951 – K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în *SCIV*, 2, 182–204.
- Horedt 1954 – K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad-Alba Iulia*, în *SCIV*, 5, 487–512.
- Horedt 1956 – K. Horedt, *Ținutul hunedorean în secolele IV–XII*, în *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, vol. 3, Deva, 101–16.
- Horedt 1958a – K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*. București.
- Horedt 1958b – K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*. București.
- Horedt 1967 – K. Horedt, *Cu privire la locul de descoperire a sabiei de la Morești*, în *ActaMN*, 4, 509–510.
- Horedt 1986 – K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn.
- Horváth 1974 – J. Horváth, *A Gellért-legendák keletkezése és kora*, în *Középkori kultúráink kritikus kérdései*, ed. J. Horváth, Gy. Székely, Budapest, 147–163.
- Hunka 1996 – J. Hunka, *Mincovnictvo uhorských vojvodov v druhej polovici 11. storocia*, în *Slovenská Numizmatika*, 14, 59–84.
- Iambor 1984 – Iambor, *Donjonul cetății Dăbâca*, în *ActaMN*, 21, 197–209.
- Iambor 1985-1986 – Iambor, *Vasele cu gît canelat descoperite în așezări feudale timpurii din Transilvania*, în *ActaMN*, 22–23, 589–598.
- Iambor, Matei 1984 – Iambor, Șt. Matei, *Not cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur*, în *ActaMN*, 20, 131–146.
- Iambor, Matei, Halasu 1981 – Iambor, Șt. Matei, A. Halasu, *Considerații privind raportul cronologic dintre cimitirul și așezarea de la Cluj-Mănăstur*, în *ActaMN*, 18, 129–150.
- Iljovski 1991 – R. Iljovski, *Vizantisko-ungarski sojuz vo pochotokot na XI vek protiv Samuil i negovite nas lednici*, în *Zbornik radova Vizantoloshkog Instituta*, 29–30, 75–99.
- Jonsson 1988 – K. Jonsson, *The earliest Hungarian coinage*, în *Commentationes numismaticae 1988. Festgabe für Gert und Vera Hatz zum 4. Januar 1988 dargebracht*, Hrsg. Berghaus, Hamburg, 65–102.
- Juhász 1930 – C. Juhász, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter, 1030–1307*, Münster.
- Kiss 1973 – A. Kiss, *Zur Frage der Bijelo Brdo Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slawonien und Syrmien im 10.–11. Jahrhundert*, în *ActaArchHung*, 25, 327–340.
- Kiss 1987 – A. Kiss, *Frühmittelalterliche byzantinische Schwerter im Karpatenbecken*, în *ActaArchHung*, 39, 193–210.
- Klejn 1974 – L.S. Klejn, *Kossinna im Abstand von vierzig Jahren*, în *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 58, 7–55.
- Kobylnski 1987 – Z. Kobylnski, *The settlement structure and the settlement process: the identification of the continuity and change in a social-cultural system in time*, în *Archaeologia Polona*, 25–26, 121–155.
- Kohl, Fawcett 1995 – Ph. Kohl, C. Fawcett, *Archaeology in the service of the state: theoretical considerations*, în *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*, ed. Ph. Kohl, C. Fawcett, Cambridge, 3–18.
- Koperski, Parczewski 1978 – A. Koperski, M. Parczewski, *Das altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen)*, în *ActaArchHung*, 30, 213–230.

- Korošec 1979 – Korošec, *Zgodnjesrednjevska arheoloska slika karantanskih slovanov*, Ljubljana.
- Korošec 1990 – Korošec, *Alpski Slovani. Die Alpenlawen*. Ljubljana.
- Kossinna 1911 – G. Kossinna, *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*, Würzburg.
- Kosztolnyik 1981 – Z. Kosztolnyik, *Five Eleventh-Century Hungarian Kings: their Politics and their Relations with Rome*, Boulder.
- Krapiec 1992 – M. Krapiec, *Chronologia walu grodziska w Zawadzie Lanckoronskiej w swietle analiz dendrochronologicznych*, in *ActaArchCarp*, 33, 131–137.
- Krapiec, Poleski 1997 – M. Krapiec, J. Poleski, *Dwa grodziska wczesnosredniowieczne w Zawadzie Lanckoronskiej i Naszacowiciach = datowanie metoda archeologiczna i dendrochronologiczna*, in *Przeglad Archeologiczny*, 45, 117–137.
- Kristó 1981 – G. Kristó, *Ajtony and Vidin*, in *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIth–XIth Centuries)*, in ed. G. Káldy-Nagy, Budapest, 129–135.
- Kristó 1993a – G. Kristó, *Die Arpaden-Dynastie. Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*, Budapest.
- Kristó 1993b – G. Kristó, *Keán, Szent István király ellenfele*, in *Acta Historica*, 98, 15–28.
- Kukliński 1995 – A. Kukliński, *Pierwsze odkrycie walu wczesnopiastowskiego (?) na Wawelu datowanego dendrochronologicznie*, in *Sprawozdania Archeologiczne*, 47, 237–254.
- Kuznecov 1990 – V.A. Kuznecov, *Nordkaukasische Tonkessel*, in *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*, Hrsg. Cs. Bálint, Budapest, 255–274.
- Lászlóvsky, Siklódi 1990 – J. Lászlóvsky, Cs. Siklódi, *Archaeological theory in Hungary since 1960: theories without theoretical archaeology*, in *Archaeological Theory in Europe. The Last Three Decades*, ed. I. Hodder, London/New York, 272–298.
- Leclercq 1973 – J. Leclercq, *San Gerardo di Csanád e il monachesimo*, in *Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Atti del convegno di studi promossi e organizzato dalla Fondazione Giorgio Cini dall'Accademia Ungherese delle Scienze, dall'Istituto per le relazioni culturali di Budapesta (Venezia, 11–14 giugno 1970)*, ed. V. Branca, Firenze, 3–22.
- Lovag 1971 – S.Zs. Lovag, *Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum*, in *FoIArch*, 22, 143–164.
- Lovag 1985 – S.Zs. Lovag, *Byzantinische Beziehungen in Ungarn nach der Staatsgründung. Archäologische Forschungen zwischen 1970 und 1984*, in *Mitteilungen des archäologischen Instituts der ungarischen Akademie der Wissenschaften*, 14, 225–233.
- Lukács 1984 – A. Lukács, *Observații privind răspîndirea căldărilor de lut de pe teritoriul României*, in *SCIVA*, 35, 320–330.
- Macartney 1938 – C.A. Macartney, *Studies of the earliest Hungarian historical sources. I: The Lives of St. Gerard*, in *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 18, 1–35.
- Macartney 1940 – C.A. Macartney, *Studies of the earliest Hungarian historical sources. III: The Attila Saga, the Hun Chronicle, and T*, in *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 21, 101–132.

- Macartney 1999 – C.A. Macartney, *Studies on Early Hungarian and Pontic History*, Aldershot/Brookfield.
- Madgearu 1993 – A. Madgearu, *Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Ahtum și regele Ștefan I al Ungariei*, în *Banatica*, 12, 5–12.
- Madgearu 1994 – A. Madgearu, *Mistiunea episcopului Hierotheos. Contribuții la istoria Transilvaniei și Ungariei în secolul X*, în *RI*, 5, 147–157.
- Madgearu 1996 – A. Madgearu, „*Gesta Hungarorum*” despre prima pătrundere a ungarilor în Banat, în *RI*, 7, 5–22.
- Madgearu 1998 – A. Madgearu, *Geneza și evoluția voievodatului bănățean din secolul al X-lea*, în *Studii și materiale de istorie medie*, 16, 191–207.
- Makk 1994 – F. Makk, *Relations hungaro-bulgares au temps du Prince Géza et du roi Etienne I-er*, în *Hungaro-Bulgarica V. Szegedi Bolgarisztika*, ed. S. Szádeczky-Kardoss, T. Olajos, I.H. Tóth, I. Ferincz, Szeged, 25–33.
- Mărghitan 1985 – L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, Timișoara.
- Marjanović-Vujović 1987 – G. Marjanović-Vujović, *Krstovi od VI do XII veka iz zbirke Narodnog muzeja*, Beograd.
- Marosi 1999 – E. Marosi, *Kunsthistorische Bemerkungen zur Vision des Heiligen Gerhard/Gellért*, în „...*The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways...*” *Festschrift in Honor of János M. Bak*, ed. B. Nagy, M. Sebök, Budapest, 31–37.
- Matei, Uzum 1973 – Șt. Matei, Gh. Uzum, *Cetatea de la Pescari*, în *Banatica*, 2, 141.
- Meduna, Cerna 1991 – Meduna, E. Cerna, *Settlement structure of the Early Middle Ages in northwest Bohemia: investigations of the Petipsy basin area*, în *Antiquity*, 65, 388–395.
- Mesterházy 1981 – K. Mesterházy, *Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál*, în *FoArch*, 32, 211–223.
- Mesterházy 1994 – K. Mesterházy, *Der byzantinisch-balkanische Handel nach Ungarn im 10.-11. Jahrhundert im Spiegel der Gräberfunden*, în *Byzance et ses voisins: Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*, ed. T. Olajos, Szeged, 117–128.
- Mezey 1994 – L. Mezey, *Gellért – problémák*, în *Doctor et apostol Szent István = tanulmányok: Studia theologica Budapestaensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem*, ed. J. Török, Budapest, 213–228.
- Mitrea 1967 – B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine*, în *SCIV*, 18, 101–102.
- Moravcsik 1958 – Gy. Moravcsik, *Die Problematik der byzantinisch-ungarischen Beziehungen*, în *Byzantinoslavica*, 19, 206–211.
- Nagy 1906 – G. Nagy, *Karolingkari kard*, în *ArchÉrt*, 26, 129–135.
- Neustupny 1994 – E. Neustupny, *The settlement area theory in Bohemian archaeology*, în *25 Years of Archaeological Research in Bohemia*, ed. J. Fridrich, Praga, 248–258.
- Novák 1944 – J. Novák, *Koraarpadkori leleték Gyulafehérvárról (Alba Iulia)*, în *Közleteményék*, 4, 108–111.
- Oikonomides 1971 – N. Oikonomides, *A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XI-e siècle: le métropolitain de Turquie*, în *Revue des études sud-est-européennes*, 9, 527–533.
- Olteanu 1984 – Șt. Olteanu, *Rumänische politische Strukturen im 9. – 11. Jh. und ihre Rolle im östlichen Mittel = und in Südosteuropa*, în *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderer Ethnika im 6.–10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983*, ed. Salkovsky, Nitra, 193–198.

- Olteanu 1993 – Șt. Olteanu, *Din nou despre istoria României din jurul anului "O Mie"*, în *SCIV*, 44, 375–385.
- Pădureanu 1979 – E.D. Pădureanu, *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Arad-Vladimirescu*, în *Ziridava*, 11, 145–180.
- Pădureanu 1985 – E.D. Pădureanu, *Contribuții la repertoriul arheologic de pe valea Mureșului inferior și a Crișului Alb*, în *Crisia.*, 15–27.
- Pascu et al. 1965 – Șt. Pascu, M. Rusu, V. Pinteș, Gyulai, *Cercetările arheologice de la Dăbâca*, în *RevMuz*, 2, 449–450.
- Pascu et al. 1968 – Șt. Pascu, M. Rusu, Iambor et al., *Cetatea Dăbâca*, în *ActaMN*, 5, 153–202.
- Pascu et al. 1971 – Șt. Pascu, M. Rusu, V. Pinteș, Gyulai, *Cercetările arheologice de la Dăbâca*, în *Sesiunea de comunicări științifice a Muzeelor de istorie, decembrie 1964*, vol. 2, București, 157–174.
- Pavel 1977 – V. Pavel, *Monede de aur romane imperiale și bizantine în colecția Muzeului din Alba Iulia*, în *Apulum*, 15, 663–670.
- Pop 1996 – I.A. Pop, *Romanians and Hungarians from the 9th to the 14th Century. The Genesis of the Medieval Transylvanian State*, Cluj-Napoca.
- Popa 1961 – Al. Popa, *Materiale, din perioada de trecere la feudalism în zona orașului Alba Iulia*, în *Apulum*, 3, 221–232.
- Popa 1991 – R. Popa, *Observații și îndreptări la istoria României din jurul anului O Mie*, în *SCIVA*, 42, 154–188.
- Popa 1992 – R. Popa, *Die Geschichte Rumäniens um das Jahr 1000. Bemerkungen und Berichtigungen*, în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 15, 11–30.
- Popa, Ștefănescu 1980 – R. Popa, R. Ștefănescu, *Șantierul arheologic Ungra, jud. Brașov în Materiale*, 14, 469–503.
- Popescu 1965 – D. Popescu, *Săpăturile arheologice din RPR în anul 1964*, în *SCIV*, 16, 617–18.
- Postică 1985 – Gh.I. Postică, *Glinianye kotly na territorii Moldavii v rannesrednevekovyi period*, în *Sovetskaia Arkheologii*, 3, 227–240.
- Preda 1972 – C. Preda, *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, în *SCIV*, 23, 375–415.
- Protase 1956 – D. Protase, *Cercetările arheologice din anul 1953 în cetatea de la Alba Iulia*, în *Studii și cercetări de istorie*, 7, 15–43.
- Richter 1965 – V. Richter, *Les 'basiliques' grand-moraves*, în *Sborník prací filozofické Fakulty Brněnské Univerzity. Rada archeologicko-klasická*, 14, 209–229.
- Roska 1944 – M. Roska, *A Gyulafehérvár (Alba Iulia, Alsófehér M.) Viking bronzkardtokvæg*, în *Közlemenyék*, 4, 102–108.
- Rusu 1960 – M. Rusu, *Contribuții arheologice la istoricul cetății Biharea*, în *AIIA*, 3, 7–25.
- Rusu 1971 – M. Rusu, *Quelques remarques d'ordre archéologique et historique sur les places fortes transylvaines des IX-e–XII-e siècles*, în *Actes du VII-e Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Prague 21–27 août 1966*, ed. J. Filip, vol. 2, Praga, 1131.
- Rusu 1973 – M. Rusu, *Castrum, Urbs, Civitas. Transsilvanische Burgen und „Städte“ des 9. bis 13. Jahrhunderts*, în *Berichte über den II. internationalen Kongreß für slawische Archäologie, Berlin, 24.–28. August 1970*, Hrsg. J. Herrmann, K.-H. Otto, Berlin, Band 3, 109–117.

- Rusu, 1974 – M. Rusu, *Cetatea Moigrad și Porțile Mezeșului*, în *Omagiu academicianului profesor Ștefan Pascu*, Cluj, 265–279.
- Rusu 1978 – M. Rusu, *Cetățile transilvanene din secolele IX–X și importanța lor istorică*, în *Ziridava*, 10, 159–171.
- Rusu 1984a – M. Rusu, *Considerații cu privire la situația social-economică și politică a primelor formațiuni statale românești*, în *ActaMN*, 21, 181–195.
- Rusu 1984b – M. Rusu, *Frühformen der Staatenstehung in Rumänien = Betrachtungen zur sozialökonomische und politische Lage*, în *ZfA*, 18, 189–207.
- Rusu, Dănilă 1972 – M. Rusu, Șt. Dănilă, *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara*, în *FI*, 2, 47–66.
- Rusu, Dörner 1962 – M. Rusu, Eg. Dörner, *Săpătura de salvare de la Siclău (r. Criș, reg. Crișana)*, în *Materiale*, 8, 705–711.
- Spinei 1990 – V. Spinei, *Die Tonkessel aus dem Karpaten-Dnestr-Raum*, in *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*, Hrsg. Cs. Bálint, Budapest, 327–342.
- Stephenson 2000 – Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge.
- Stjernquist 1985 – B. Stjernquist, *Approaches to the problem of settlement patterns in eastern Scania in the first millenium B.C.*, în *Settlement and Society: Aspects of West European Prehistory in the First Millenium B.C.*, ed. T.C. Champion, J.V. S. Megaw, New York, 223–238.
- Suchodolski 1990 – S. Suchodolski, *Noch einmal über die Anfänge der ungarischen Münzprägung*, în *Wiadomosci Numizmatyczne*, 34, 164–176.
- Székely 1967 – Gy. Székely, *L'Hongrie et Byzance aux X-e–XII-e siècles*, în *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 13, 291–311.
- Székely 1971 – Z. Székely, *Unele probleme ale cercetării epocii feudale timpurii în sud-estul Transilvaniei (sec. X–XIII)*, în *Aluta*, 3, 141–156.
- Szeman 1988 – A. Szeman, *X–XI. századi filigranos mellkeresztek*, în *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1, 75–94.
- Szöke 1959 – B. Szöke, *A bjelobrdoi kultúráról*, în *ArchÉrt*, 86, 32–47.
- Takacs 1986 – M. Takacs, *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*, în *VAH*, Budapest.
- Takacs 1991–1992 – M. Takacs, *A Kisalfoldi, Arpad-kori cserepogracok pontosabb idorendje (Egy kiserlet a leletanyag rendszerezese)*, în *A Herman Otto Múzeum Évkönyve*, 30–31, 447–485.
- Takacs 1993 – M. Takacs, *As orozslánosi monostor orozslánja*, în *ArchÉrt*, 12, 47–60.
- Thoroczkay 1995 – G. Thoroczkay, *Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993) II*, în *Fons*, 2, 117–73.
- Tomičić 1992 – Ž. Tomičić, *Neuere Erforschungen der Bijelo-Brdo-Kultur in Kroatien*, în *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 9, 113–130.
- Tomičić 1993 – Ž. Tomičić, *New investigation of the Bijelo Brdo culture in Croatia*, în *Actes du XII-e Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Bratislava, 1-7 septembre 1991*, ed. J. Pavuj, vol. 4, Bratislava, 32–42.
- Treadgold 1997 – W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford.
- Trigger 1970 – B.G. Trigger, *Settlement patterns in archaeology*, în *Introductory Readings in Archaeology*, ed. B.M. Fagan, Boston, 237–262.

- Trigger 1989 – B.G. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge.
- Turnwald 1967 – Chr. Turnwald, *Noch zum Münzwesen Stephans I*, in *NK*, 66, 23–27.
- Uzum 1979 – I. Uzum, *Die Rumänen aus dem Clisura Dunării zwischen dem VI. und XIV. Jahrhundert*, in *Banatica*, 5, 215–24.
- Uzum 1980 – I. Uzum, *Considerații istorico-arheologice cu privire la așezările autohtone din Clisura Dunării între secolele VI–XIV*, in *Drobeta*, 4, 125–139.
- Uzum, Lazarovici 1974 – I. Uzum, Gh. Lazarovici, *Descoperiri arheologice prefeudale și feudale timpurii în zona superioară a Clisurii*, in *Crisia*, 4, 47–55.
- Varady 1989 – L. Varady, *Revision der Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos*, in *Byzantinische Zeitschrift*, 82, 22–58.
- Veit 1989 – U. Veit, *Ethnic concepts of German prehistory: a case study on the relationship between cultural identity and archaeological objectivity*, in *Archaeological Approaches to Cultural Identity*, ed. S. Shennan, Londra/Boston/Sydney, 35–56.
- Veit 2000 – U. Veit, *Gustaf Kossinna and his concept of a national archaeology*, in *Archaeology, Ideology, and Society. The German Experience*, ed. H. Härke, Frankfurt a.M./Berlin/Berna, 40–59.
- Vlasa 1965 – N. Vlasa, *Sabia feudală timpurie de la Ernei*, in *ActaMN*, 2, 669–671.
- Wazny, Eckstein 1987 – T. Wazny, D. Eckstein, *Dendrochronologiczne datowanie wczesnosredniowiecznej słowianskiej osady Wolin*, in *Materialy Zachodnio-Pomorskie*, 33, 147–159.
- Willey 1953 – G.R. Willey, *Prehistoric Settlement Patterns in the Virú Valley, Peru*, Washington.
- Willey 1989 – G.R. Willey, *Settlement pattern studies and evidences for intensive agriculture in the Maya Lowlands*, in *Archaeological Thought in America*, ed. C.C. Lamberg-Karlovsky, Cambridge/New York, 167–182.
- Young 1992 – B.K. Young, *Text aided or text misled? Reflections on the uses of archaeology in medieval history*, in *Text-Aided Archaeology*, ed. B.J. Little, Boca Raton/Ann Arbor/London, 135–147.
- Zdroba, Barbu 1976 – M. Zdroba, M. Barbu, *Săpăturile arheologice de la Felnac și Vladimirescu (rapoarte preliminare)*, in *Ziridava*, 6, 47–56.
- Zriny 1976 – A. Zriny, *Repertoriul localităților din jud. Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV–XIII e.n.*, in *Marisia*, 6, 125–151.

TRANSYLVANIA AROUND A.D. 1000

(Abstract)

The English version of this study has been published in *Europe Around the Year 1000*, ed. Urbanczyk, Warszawa, 2001, 141–165.